

www.ketab.ir

سرشناسه:	موحد، محمدعلی، ۱۳۰۲ -
عنوان و پدیدآور:	در کشاکش دین و دولت؛ محمدعلی موحد.
مشخصات نشر:	تهران، نشر ماهی، ۱۳۹۷.
مشخصات ظاهری:	۳۲۰ ص.
شابک:	ISBN 978-964-209-299-4
یادداشت:	فهرست نویسی بر اساس اطلاعات فیبا.
موضوع:	اسلام و دولت - ایران - تاریخ.
موضوع:	خلافت - تاریخ.
رده‌بندی کنگره:	۱۳۹۷ د ۸ م / ۲۳۱ BP
رده‌بندی دیویی:	۲۹۷ / ۴۸۳۲
شماره‌ی کتابخانه‌ی ملی:	۵۰۲۳۷۸۹

۱۰۹۹۰۱۹۲

در کشاکش دین و دولت

محمدعلی موحد

www.ketab.ir

نسترواج

تهران

۱۳۹۸

۱۵۶ ۴۴۹ ۴

۹۸,۷۱۶

در کشاکش بین دولت

محمد حسن موحّد

۱۱ پستگاه
۱۵۰ نسخه

حسن سجادی
مصطفی حسینی
نرگس صلواتی
گرافیک گستر
صنوبر
آرمانسا

چاپ اول
نیراز

مدبرهنری
ناظر چاپ
حروف نگار
لینوگرافی
چاپ جلد
چاپ متن و صحافی

شابک ۹۷۸-۹۶۴-۲۰۹-۲۹۹-۴
همه ی حقوق برای ناشر محفوظ است.

نشر ماهی

تهران، خیابان انقلاب، رویه روی سینما سپیده، شماره ی ۱۱۷۴، واحد ۴
تلفن و دورنگار: ۶۶۹۵ ۱۸۸۰
www.nashremahi.com

دییاجه ۱۳

فصل اول

بی‌ال‌پس از پیغمبر

۱. گزارشی بسیار ساده و فزود ۱۷
- ۱.۱. درنگ و تأمل ۱۹
- ۲.۱. داستان سقیفه ۲۰
- ۳.۱. پدیده ارتداد و جنگ با مرتدا ۲۱
- ۴.۱. داستان خالد ۲۴
- ۵.۱. ریاست دنیایی یا مرجعیت دینی؟ ۲۶
۲. نگاه اول ۳۰
- ۱.۲. تصویری از حکومت در صدر اسلام ۳۰
- ۲.۲. خلیفه یا پادشاه ۳۱
- ۳.۲. القاب خلیفه و امیرالمؤمنین ۳۱
- ۴.۲. سرعت و شدت تحول ۳۲
- ۵.۲. صحابه پولدار می‌شوند ۳۳
- ۶.۲. شرایط شایستگی برای خلافت ۳۵
- ۷.۲. انتخاب-عهد ۳۶
- ۸.۲. بیعت و قبول مردم ۳۷
- ۹.۲. نخستین بیعت با پیغمبر ۳۸
- ۱۰.۲. معنی بیعت ۴۰

۴۱	.....	۱۱.۲. در بوتهٔ آزمون
۴۱	.....	۱۲.۲. بیعت قابل برگشت نیست
۴۲	.....	۳. نگاه دوم
۴۲	.....	۱.۳. نزاع در میان قریشیان
۴۳	.....	۲.۳. ریشه‌های تاریخی ستیزه‌گری
۴۴	.....	۳.۳. نخستین ترور سیاسی در اسلام
۴۵	.....	۴.۳. چگونه مسلمانان بر خلیفه شوریدند؟
۴۷	.....	۵.۳. راه و رسم عثمان
۴۸	.....	۶.۳. گواهی مورخان
۴۹	.....	۷.۱. گفت‌وگوی علی با عثمان
۵۰	.....	۸.۳. رضع علی در برابر قیام
۵۱	.....	۹.۳. تهاجمات عثمانیان
۵۲	.....	۱۰.۳. نزاع با درگی، ماجرای جنگ شتر
۵۳	.....	۱۱.۳. ماجرای حسین
۵۴	.....	۱۲.۳. داستان حکایت
۵۶	.....	۱۳.۳. پیامدهای ناگواری حضرت
۵۷	.....	۱۴.۳. چون و چراها
۵۸	.....	۴. تحلیل و تأمل
۵۸	.....	۱.۴. سرخوردگی حاصل از منازعات داخلی
۶۰	.....	۲.۴. علی و معاویه
۶۲	.....	۳.۴. موج اختلافات
۶۵	.....	۴.۴. انشعابات در میان شیعیان
۶۷	.....	۵.۴. معتزلهٔ قدیم و معتزلهٔ جدید
۶۸	.....	۶.۴. مرجئه
۶۹	.....	۷.۴. خوارج

فصل دوم

چگونه اسلام در ایران راه یافت؟

۷۱	.....	۱. سقوط یزدگرد و تسخیر ایران، آغاز فتوحات
۷۲	.....	۱.۱. برخورد‌های نخستین در سواد (زدو خورد‌های مرزی)
۷۳	.....	۲.۱. خطای بزرگ خسرو پرویز
۷۵	.....	۳.۱. مرزبان ایرانی بحرین

- ۷۶ ..... ۴.۱. سقوط حیره و انبار
- ۷۷ ..... ۵.۱. بحران وراثت
- ۸۰ ..... ۶.۱. یزدگرد سوم
- ۸۱ ..... ۷.۱. کوشش‌های نافرجام
- ۸۲ ..... ۸.۱. جنگ جسر و پیروزی ناتمام ایرانیان
- ۸۲ ..... ۹.۱. قادسیه و فتح مداین
- ۸۴ ..... ۱۰.۱. جلولا و عقب‌نشینی یزدگرد
- ۸۵ ..... ۱۱.۱. فرار و مدارها در عراق
- ۸۵ ..... ۱۲.۱. فتح خوزستان
- ۸۶ ..... ۱۳.۱. اهواز
- ۸۷ ..... ۱۴.۱. سیم‌اکبر اصفهان و شوشتر
- ۸۹ ..... ۱۵.۱. هربرن در مدینه
- ۹۰ ..... ۱۶.۱. فتح الحرح - اوند
- ۹۱ ..... ۱۷.۱. تجلیبی از زارش با
- ۹۴ ..... ۱۸.۱. سرخوردن نازان
- ۹۵ ..... ۲. رستم فرخ‌زاد و پیشنهادهای ارگانه‌او
- ۹۵ ..... ۱.۲. روایت طبری
- ۹۷ ..... ۲.۲. روایت فردوسی
- ۹۸ ..... ۳. گزارش‌های رستم فرخ‌زاد از جبهه
- ۹۸ ..... ۱.۳. روایت فردوسی
- ۹۹ ..... ۲.۳. روایت طبری
- ۱۰۰ ..... ۴. مذاکرات پیش از جنگ
- ۱۰۳ ..... ۱.۴. روایت طبری
- ۱۰۴ ..... ۲.۴. روایت بلاذری و دینوری
- ۱۰۵ ..... ۳.۴. روایت فردوسی
- ۱۰۹ ..... ۴.۴. نمایندگان عرب در مداین
- ۱۱۰ ..... ۵.۴. روایتی دیگر از گفت‌وگوی رستم با نماینده سعد
- ۱۱۱ ..... ۵. گزارش جنگ قادسیه
- ۱۱۱ ..... ۱.۵. روایت فردوسی
- ۱۱۲ ..... ۲.۵. اشکالات روایت فردوسی
- ۱۱۳ ..... ۶. تحلیل و تأمل
- ۱۱۳ ..... ۱.۶. یادی از مزدک و ساختار ناعادلانه جامعه ساسانی

۱۱۴	۲.۶. مانی و مزدک
۱۱۵	۳.۶. تعالیم مزدک
۱۱۶	۴.۶. روایت بلعمی
۱۱۶	۵.۶. اشتراک در مال و اشتراک در رزن
۱۱۸	۷. جمع‌بندی روایت‌ها

فصل سوم

برآمدن دیوان و دیوان‌سالاران

۱۲۱	ز. به امر تا پیش از فتوحات
۱۲۱	۱.۱. اختیارات سه گانه پیغمبر
۱۲۳	۲.۱. حکومت و شریعت
۱۲۵	۳.۱. دست‌های راه‌حل
۱۲۶	۴.۱. ضرورت وجود حکومت
۱۲۷	۵.۱. هر زمان، شناسایی ایجاد دیوان
۱۲۹	۶.۱. فتوحات بر اساس
۱۳۰	۷.۱. توسعه قلمرو و لزوم سازماندهی در حکومت
۱۳۱	۸.۱. نگاهی به وضع مالیات و احوال آن با دوران ساسانی
۱۳۲	۹.۱. منابع درآمد و تمایزات طبقاتی در دوران ساسانی
۱۳۵	۱۰.۱. خالصه‌جات
۱۳۵	۱۱.۱. بطایح
۱۳۶	۱۲.۱. انواع درآمدهای دیوانی
۱۳۷	۱۳.۱. دیوان‌سالاران
۱۳۸	۱۴.۱. مالیات ارضی (مقاسمه، مساحت)
۱۴۰	۱۵.۱. سخنرانی انوشیروان درباره اصلاحات مالیاتی
۱۴۲	۱۶.۱. دفاتر مساحی
۱۴۳	۱۷.۱. مالیات سرانه
۱۴۳	۱۸.۱. سرشماری مؤدیان و معافیت‌ها
۱۴۴	۱۹.۱. خزانه‌داری یا بیت‌المال
۱۴۵	۲. نوآوری‌های دوران فتوحات
۱۴۵	۱.۲. خراج و جزیه در قرآن و شاهنامه
۱۴۶	۲.۲. آغاز تأسیس دیوان در اسلام
۱۴۷	۳.۲. رایزنی عمر با صحابه

- ۱۴۸ ..... ۴.۲. روایت ابویوسف
- ۱۵۲ ..... ۵.۲. خراج در عراق و ایران
- ۱۵۶ ..... ۳. منابع اصلی درآمد دولت
- ۱۵۶ ..... ۱.۳. مالیات‌های اصلی
- ۱۵۸ ..... ۴. منابع فرعی درآمد دولت
- ۱۵۸ ..... ۱.۴. صوافی
- ۱۵۹ ..... ۲.۴. هدایای نوروز و مهرگان
- ۱۶۰ ..... ۳.۴. عوارض بازرگانی
- ۱۶۱ ..... ۴.۴. بقایا
- ۱۶۲ ..... ۵.۱. دواوین سه گانه
- ۱۶۵ ..... ۵. تحویل و مس
- ۱۶۵ ..... ۱.۵. تقسیم سه گانه ارضی
- ۱۶۷ ..... ۲.۵. غنیمت و فء
- ۱۶۷ ..... ۳.۵. کارگزاران الیاتی

فصل چهارم ایرانیان در میان تازیان

- ۱۷۱ ..... ۱. روابط آغازین ایرانیان با مسلمانان
- ۱۷۱ ..... ۱.۱. ایرانیان در خدمت پیامبر
- ۱۷۲ ..... ۲.۱. نامه پیامبر به خسرو پرویز
- ۱۷۵ ..... ۳.۱. سوره روم
- ۱۷۶ ..... ۴.۱. ایرانیان در بین
- ۱۷۷ ..... ۵.۱. جانبداری ایرانیان بین از اسلام
- ۱۸۰ ..... ۶.۱. ایرانیان در عمان و بحرین
- ۱۸۱ ..... ۷.۱. معامله اهل کتاب با زردشتیان
- ۱۸۲ ..... ۲. ایرانیان به اسلام می‌گروند
- ۱۸۲ ..... ۱.۲. فرایند گرویدن به اسلام
- ۱۸۶ ..... ۲.۲. یارانه‌ها و مستمری‌بگیرها
- ۱۸۷ ..... ۳.۲. یزدگرد در فرار و دربه‌دری
- ۱۸۹ ..... ۳. جمع‌بندی‌ها و چشم‌اندازها
- ۱۸۹ ..... ۱.۳. قرائت‌های سه گانه
- ۱۹۰ ..... ۲.۳. عرب‌ها در خلیفه چه می‌دیدند؟

۱۹۱	۳.۳. شورا یا ملاً
۱۹۲	۴.۳. تأثیر فتوحات در حال و هوای مدینه
۱۹۴	۵.۳. کوشش‌های محافظه کارانه
۱۹۵	۶.۳. شعار لعنت بر علی
۱۹۸	۷.۳. انتظار ظهور مهدی از بنی امیه

فصل پنجم تازیان در ایران

۲۰۱	۱. آغاز فتوحات و گسترش آن
۲۰۳	۱.۱. خوزستان
۲۰۳	۲.۱. جنگ نهاوند
۲۰۴	۳.۱. از اصفهان تا کاشان و ری
۲۰۴	۴.۱. پادشاهان نظامی کوفه و بصره
۲۰۵	۵.۱. اختلال در تاریخ فتوحات
۲۰۷	۶.۱. فارس
۲۰۷	۷.۱. گزارش ابن بلخی از نبرد خراسان
۲۰۸	۸.۱. کرمان
۲۰۹	۹.۱. سیستان
۲۰۹	۱۰.۱. آذربایجان
۲۱۰	۱۱.۱. خراسان
۲۱۳	۲. عهدنامه‌ها و امان‌نامه‌ها
۲۱۴	۱.۲. صلح یا هدنه
۲۱۷	۲.۲. امان
۲۱۷	۳.۲. تعهدات غیرمالی
۲۱۸	۴.۲. امضاکنندگان تعهدات
۲۱۹	۵.۲. ملاحظات دیگر
۲۲۱	۶.۲. الگوی کلی عهدنامه‌ها
۲۲۵	۳. تحلیل و تأمل

فصل ششم قصه شگفت خارجی‌گری و پدیده قزاق

۲۴۱	۱. درماندگی اهل مدینه
-----	-----------------------

۲۴۴	..... پیامدهای جنگ جمل و صفین
۲۴۶	..... پیامد حکمیت
۲۴۸	..... تأملی بیش‌تر در جریان داوری
۲۵۰	..... سال شوم
۲۵۳	..... ابوموسای ساده‌لوح
۲۵۷	..... فتنهٔ راستین
۲۵۸	..... وادادها در داخل ایران
۲۵۹	..... ای هولناک خارجی‌گری
۲۶۲	..... بایدهٔ قرآ
۲۶۴	..... تفسیرهای مختلف از پدیدهٔ قرآ
۲۶۴	..... ۱۰. تفسیر گیب
۲۶۷	..... ۱۱. خارجی‌گری، سوغات بادیه؟
۲۶۸	..... ۳.۱۱. قرآ: تفسیر شعبان
۲۶۹	..... ۴.۱۱. معنایی چنان‌گشوده
۲۷۰	..... ۵.۱۱. رویدادها سه در دهٔ همام
۲۷۵	..... ۱۲. تعصب و خشک‌مغزی نه‌ای
۲۷۸	..... ۱۳. جذابیت‌های خارجی‌گری
۲۷۹	..... ۱۴. تحلیل و تأمل
۲۷۹	..... ۱.۱۴. خاستگاه‌های اصلی خارجیان
۲۸۱	..... ۲.۱۴. خوارج در ایران
۲۸۴	..... ۳.۱۴. حماسهٔ حمزه
۲۸۶	..... ۴.۱۴. عاقبت کار خارجی‌گری
۲۹۱	..... پی‌نوشت: خارجی‌گری نو
۲۹۳	..... منابع
۲۹۷	..... فهرست تحلیلی مطالب
۳۰۱	..... نمایه

چهل پنجاه سال پیش بود که طرح پژوهشی علمی-انتقادی در باب دین و دولت و رابطه آن‌ها در ایران بعد از اسلام در ذهن من شکل گرفت (جستاری بسیار مهم که ایران هنوز در تقلا است تا از پیچ و خم آن راهی بجوید). بررسی‌ها آغاز شد و تک‌تک یادداشت‌ها فراهم آمد. حتی پیش‌نویس بخش‌هایی از فصولی را که بالنسبه انسداد می‌دیدم بیان اجزای آن می‌یافتم در قلم آوردم. اما گستردگی موضوع پیش از آن بود که فکر کرده بودم. به قول قدما، «تشتت قال و تصاریف احوال» هم در پی نوشتن و شفاهیت‌های ذهنی دیگر مرا از تعقیب و تکمیل طرح بازداشت و آن کار نیمه‌تمام روی دست من ماند. در این اواخر که گاهی اتفاق می‌افتاد و در آن یادداشت‌ها قدم می‌نگریستم، با خود اندیشیدم که دست‌کم همان بخش‌ها را که در قلم آمده است به صورت مقاله‌هایی در کنار هم جمع کنم و به چاپ برسانم.

در بازخوانی آن نوشته‌ها، به اندک ویریشی ز عبارت‌ها بسنده کردم و در ساختار و محتوای تحلیلی آن‌ها کم‌تر دست بردم. اما به این آنچه عرضه می‌شود برای خوانندگان سودمند افتند و پژوهشگران جوان دنباله‌بخش بگیرند و آنچه را که در بخت و امکان من نبود تکمیل کنند.

هین بگو که ناطقه جو می‌کند   تا به قرنی بعد ما آن رسد
گرچه هر قرنی سخن آری بود   لیک گفت سالفان یاری کرد

مجموعه را با گزارشی بسیار ساده و فشرده از دوران سی ساله پس از رحلت پیغمبر اکرم آغاز می‌کنیم و آن‌گاه آن گزارش‌های ساده را در چند مرحله زیر ذره‌بین تحقیق می‌گذاریم و می‌کوشیم تا با دقت در مضمون روایت‌های مورخان و تعمق در زیر و بم آن‌ها، تصویری بالنسبه معقول و قابل اعتماد از آن دوران به دست دهیم. در جریان این تحقیق، چنان‌که اقتضای یک بحث جدی انتقادی است، چه بسا لازم خواهد بود که چشم اندازه‌ها را مکرراً در معرض دید قرار دهیم و

روایت‌ها را بیش از یک بار بازخوانی کنیم، و پایه‌های اطلاعات تازه‌تری که در ادامه بحث به دست می‌آوریم، دوباره و گاهی چندباره بر سر روایتی رویم و در زوایای آن کنجکاوی کنیم. امیدواریم خوانندگان ملول نشوند و صبورانه ما را همراهی کنند.

این دوره سی ساله، که با رحلت رسول اکرم در سال ۱۱ هجری آغاز شد و تا صلح امام حسن و معاویه در سال ۴۱ ادامه یافت، آبستن وقایع شگرفی بود که سرنوشت حکومت زیر پرچم اسلام را رقم زد. مورخان اسلام از آن ایام به عنوان انحطاط آیز عصر طلایی خلافت راشدین یاد می‌کنند و آن را نمونه‌ای نادر و دشوار به شمار می‌آورند از حکومتی که به گمان آنان قداست و معنویت، و زور و قدرت را رخنه‌ت خود داشت. اما تاریخ خود چیزی دیگر می‌گوید. بازخوانی دقیق‌تر روایات آن دوران مدلل می‌سازد که در همان اجتماع سقیفه — حتی پیش از انجام مراسم خاکسپاری پیامبر — بود که خشت کج اول کار گذاشته شد و جانشینی پیامبر در احصای قریش درآمد، چرا که پیامبر از آن قبیله بود، و حال آن‌که پیامبر اکرم در سرتاثر دوران نبوت خود به مخالفت با امتیازات اشرافی و افتخارات نژادی و قومی تأکید کرده بود. در آن سی سال، ماجراهایی سهمگین و خون‌آلود اتفاق افتاد. نخستین آن ماجرا جنبش ارتداد بود که قبایل بسیاری در آن شرکت جستند. عرب‌ها حکومت متمرکز مدینه را هضم نمی‌کردند. هر قبیله پیغمبر خاص خود را علم کرده بود و از فرمانبرداران پیردانت مالیات (زکوة) به مدینه گردن می‌کشیدند. سرکوب جنبش ارتداد با آغاز جنگ‌های جهادی گره خورد و با سرعتی شگفت‌انگیز سرتاسر سوریه و بین‌النهرین و ایران و مصر مسخر عرب‌ها شد. اما این موفقیت‌های نظامی حیرت‌انگیز در عین حال با شروع بروز آفت تلاشی و فروپاشی در جبهه درونی توأم بود. خلیفه اول (ابوبکر) دو سال پیش زنده نماند و به اجل طبیعی درگذشت. سه خلیفه پس از او، هر سه، کشته شدند؛ نه در جبهه جنگ با دشمنان خارجی، بلکه در مرکز خلافت و در میان خودی‌ها. عمر را در بازار مدینه کشتند، عثمان را در خانه خود او در مدینه و علی را در کوفه که مقرر خلافت وی بود به هنگام نماز در مسجد؛ و تنها شش ماه پس از شهادت او بود که صلح امام حسن و معاویه اتفاق افتاد و عصر طلایی خلافت راشدین به پایان رسید.

دو خلیفه پیش از عثمان از شاخه‌های ضعیف‌تر قریش بودند و عثمان از بنی امیه، قوی‌ترین شاخه قریش بود. آن دو تن خود را خلیفه رسول الله می‌خواندند. عثمان خود را خلیفه الله می‌دانست و برای خود اختیار مطلق و بسط ید کامل در تفویض مناصب حکومتی و مصرف بیت‌المال قایل بود. می‌گفت اگر دو خلیفه پیشین از اختیارات خود استفاده نکردند، دلیل نمی‌شود که من هم استفاده نکنم. سپردن مشاغل کلیدی نان و آبدار به سران بنی امیه موجب ناخشنودی قبایل دیگر شد، چندان که ناراضیان از عراق و مصر به مدینه ریختند. عثمان را کشتند و علی را به خلافت رساندند. بیعت با علی لاجرم در فضایی پرتنش و مضطرب صورت گرفت، اما سران بنی امیه و هواداران وحشت‌زده عثمان به زودی دست و پای خود را جمع کردند. نوای بیعت با علی را با شعار مطالبه قصاص قاتلین عثمان ساز کردند. مخالفان علی در نقطه تمرکز یافتند: یکی در شام، زیر پرچم معاویه که قوم و خویش نزدیک عثمان بوده، نمود راوی دم او می‌خواند و از قدرت و نفوذ بسیار در سوریه برخوردار بود؛ دیگری در مکه، گرد عایشه ام‌المؤمنین که همراه با دیگر زوجات پیامبر به سفر حج رفته بود. چون شنید که در مدینه با علی بیعت کردند، از بازگشت به آن شهر خودداری نمود و به بازتاب برخاست. طلحه و زبیر هم که در مدینه بودند و با علی بیعت کرده بودند فستی جستند و در مکه به عایشه پیوستند. فرمانداران عثمان در یمن و عراق نیز به آنان ملحق شدند و اموال و وجوهات بسیار که از بیت‌المال آن نواحی در اختیار داشتند صرف تجهیز سپاه تدارک شتر و سلاح کردند. نقشه این بود که به عراق بروند و فرمانداران جدید را که از سوی علی در بصره و کوفه بودند بیرون برانند. خیال آنان از جانب سوریه و حبش بود که معاویه آنجا را داشت. زبیر و طلحه در بصره و کوفه از نفوذ محلی بسیار برخوردار بودند. تسلط بر این دو پایگاه بسیار مهم سرتاسر عراق و ایران و درآمدهای آن‌ها را در اختیار مخالفان علی می‌گذاشت. علی که این اخبار را دریافت بر آن شد که به عراق برود و مخالفان را از دستیابی به بصره و کوفه بازدارد. اما فراخوان وی با استقبال اهل مدینه مواجه نشد. جمعی از بزرگان صحابه پیامبر که با علی بیعت کرده بودند از همراهی با او کنار کشیدند و از مشارکت در جنگ با اهل قبله و لاله‌الاله تبری جستند و علی از اجبار آنان خودداری نمود. تنها قول گرفت که از مدینه بیرون نروند و به مخالفان او نپیوندند. این وقایع همه در طی چهار ماه اول خلافت علی اتفاق افتاد.

جنگ جمل جنگی کوتاه بود ولی با تلفات سنگین از هر دو طرف همراه بود. هر دو طرف سخت می‌جنگیدند. علی پیروز شد. قبایلی که زیر رایت علی بر دشمن ظفر یافته بودند بر آن بودند که مثل هر جنگ دیگر اردوگاه دشمن را به غارت برند و بقیه‌السیف سپاه خصم را به اسارت گیرند. اما علی اجازه نداد و گفت حق ندارید کسی را به اسارت برید یا اردوگاه دشمن را غارت کنید. تنها می‌توانید سلاح را از دست دشمنی که با شما جنگیده است بگیرید. حق تعرض به زن و بچه آن‌ها را ندارید. داد و فریاد برخاست که چطور ریختن خون آنان حلال بود و بردن مالشان حرام! یَحْنُ لَنَا دِمَائِهِمْ وَ يُحْرَمُ عَلَيْنَا أَمْوَالَهُمْ! علی گفت حکم قتال با اهل قبله همین است. آمدیم زن و بچه دشمن را به غنیمت بگیریم، بگویید که همسر پیامبر در سهم چه کسی قرار نواهد گرفت؟ پس آن بذر تردید که نخبگانی چون عبدالله بن عمر و امثال او در مدینه پراکنده بودند شروع کرد به ریشه‌دوانیدن و جوانه‌زدن در ذهن عامه. چه فایده ریش‌رزدن و جانبازی در جنگی که اجر دنیوی ندارد و اجر اخروی آن نیز در مرض سبک و تردید است؟ چه کسانی دشمن بودند؟ عایشه ام‌المؤمنین، همسر پیامبر و دختر ابراهیم شخصیت برجسته و سخت‌مورد احترام، طلحه و زبیر هر دو از صحابۀ کرام و مدار بسیار بر و جزو آن شش نفری که عمر صلاحیتشان را برای خلافت تأیید کرده بودند. زبیر قوم و خویش نزدیک خدیجه بود و حواری پیامبر، که خواهر عایشه را به بی‌نی داشت. علی پس از جنگ از کشته‌شدن طلحه و زبیر اظهار تأسف کرد. عایشه را احرامتی درخور به مدینه عودت داد.

نوشته‌اند که ماجرای جمل ده هزار نفر کشته‌دانش. نیم از این سو و نیمی از سوی دیگر. این ماجرا جامعه اسلامی را دو قطبی کرد: وفاداران با خاتمه عثمان که عثمانیه خوانده می‌شدند و می‌گفتند عثمان مظلوم بود و بناحق کشته شد. عاص خون او را خواستار بودند؛ و گروهی دیگر که در برابر عثمانیه شکل گرفت و بوترابیه خوانده می‌شد. دو گروه یکدیگر را در نماز لعن می‌کردند. در آن میان، نیروی سومی نیز پیدا شد که به شدت تمام با هر دو گروه در جدال بود. هم از عثمان تبرّی می‌کرد و هم از علی. آثار و تبعات این افتراقات در زمینه‌های سیاسی و اعتقادی که در قرون بعد به ظهور رسید از حوصله بحث‌های این دفتر بیرون خواهد بود.